

TATARLARIN ÖZBEK EDEBİ DİLİNİN OLUŞUMUNDAKİ ROLÜ*

Aziz MERHAN**

Özet

Çarlık Rusyasının 19. yüzyılın ikinci yarısından 1917 yılına kadar devam eden Orta Asya'daki sömürgecilik devrinde Tatar aydınları, Kazan'da başlattıkları ve zamanla Orta Asya içlerine kadar götürdükleri ceditçilik (yenilik) hareketiyle bölge halklarından özellikle Özbeklerin toplumsal, kültürel ve siyasal yapısında etkili olurlar. Tatarlar cedit okullarıyla eğitimde, tiyatro etkinlikleriyle kültür yaşamında, çıkardığı gazete ve dergilerle basında, "dilde özleştirmeci, arındırmacı" ve reformcu anlayışlarıyla Özbek edebî dilinin oluşumunda önemli rol oynarlar. Özbek dili üzerindeki bilhassa 1905 yılından sonra basın yoluyla kendini hissettiren Tatar etkisi 1920'li yıllara kadar yoğun biçimde sürer. Ayrıca Tatar gazeteciler sayesinde Rusça ve bu dil üzerinden uluslararası sözcükler Özbek diline girmeye başlar. Tatarların etkisi sadece yeni sözcüklerin girmesinde değil, aynı zamanda Özbekçenin biçimbilgisel yapısında da görülür.

Anahtar Sözcükler: Özbek edebî dili, Tatarlar, Tatarca, Orta Asya, Türkistan

THE TATARS' ROLE IN THE FORMING OF LITERARY UZBEK LANGUAGE

Abstract

Tatar intellectuals have an influence on social, cultural and political structures of local communities, especially in Uzbeks, with their Reformist (Ceditçilik) movement that they have established in Kazan and reached to Central Asia in the colonialism era of Tsardom of Russia in the area, continued from the second half of the 19th century to 1917. Tatars play a significant role in education with Cedit schools, in cultural life with theater events, in press with published newspapers and magazines and in forming literary Uzbek language with "purist and purifier" and reformist understanding. Becoming influent on Uzbek language by means of press, especially after 1905, the Tatar effect had continued intensively until 1920s. Moreover, with the efforts of the Tatar journalists, Russian vocabulary and international vocabulary via Russian began to enter in the

* Bu makale, 11-12 Kasım 2006 tarihinde Kütahya'da düzenlenen *İdil-Ural Araştırmaları Sempozyumu*'nda sunulan aynı başlıklı bildirinin genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, azizmerhan@gmail.com

Uzbek language. The effect of Tatars is not only seen in introducing new vocabulary, but also seen in the morphological structure of the Uzbek language.

Keywords: Literary Uzbek language, Tatars, Tatar language, Central Asia, Turkestan

Giriş

Çarlık Rusyasının, Orta Asya işgali 1847 yılında General Konstantin von Kaufmann (1818-1882) komutanlığında başlayıp 1868 yılında tamamlanır. İşgalin, başta İngilizlerle olan siyasal rekabet, ticarete ve hammaddeye, özellikle pamuğa olan gereksinim olmak üzere farklı nedenleri vardır. İşgal topraklarından Batı Türkistan bölgesi, Türkistan diye adlandırılır ve o zamanlar önemli bir ticaret merkezi konumundaki Taşkent yönetim yeri olarak belirlenir. Yeni yönetimle Ruslar, işgal bölgesinin Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği dışında kalan kısmını Step (Bozkır) ve Türkistan Genel Valilikleri olmak üzere iki bölgeye ayırır. Böylece Ruslar sadece yönetimde söz sahibi olmakla kalmayıp, hanlıkların başına kendileriyle işbirliği yapabilecek yerel yöneticileri de atarlar. Ülke yönetimindeki güç değişimi, Rusların, yerel yönetimi ve şeriatı aynen korumalarından dolayı büyük sarsıntılara yol açmadan gerçekleşir. Ancak yerel otoritenin ele geçirilmesiyle birlikte, bir yandan askeri yayılmacılığa hız verilirken diğer yandan ekonomik anlamda bölge iç pazar durumuna dönüştürülerek sömürgeleştirilir. 1917 Rus Ekim Devrimiyle birlikte yaşanan önemli siyasal değişimlerden biri kuşkusuz Türkistan Genel Valiliği'nin 1918 yılında Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürülmesi olayıdır. Bu olaydan 3 yıl sonra söz konusu valilik 1921 yılında Sovyetler Birliği'ne katılmış, 1924 yılında ise Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla son bulmuştur.

Türkistan Genel Valiliği (Andican 2003: 22)

Tatarlar, Ceditçilik ve Özbek Edebî Dilinin Oluşumu

Bu kısa tarihsel girişten sonra bu çalışma için gerekli olan bazı bilgilere de ihtiyaç duyulmaktadır. Türkistan'ın Rusya'ya bağlanmasından sonra Rus tüccarlar, memurlar ve uzmanlar ile birlikte burada çevirmen, öğretmen veya yönetim biriminde memur olarak çalışmak amacıyla Tatar aydınları da gelirler. Aydınlar, özellikle Ruslar ile Orta Asya halkları arasında anlaşmayı ve iletişimi sağlama görevini üstlenmişlerdir. Tatarların, II. Katerina'nın açık siyasetinden beri Rus yönetimine sadakatleri süresince statü sahibi oldukları, zamanla tamamen Rus tebaası durumuna geldikleri ve imparatorlukla bütünleştikleri öteden beri bilinmektedir. Böyle olmasına rağmen Türkistan'ın işgali döneminde bizzat Rus yönetimi tarafından Panislamcı olarak görülmüş, hatta Müslüman hanlıklar tarafından o zamanlar din düşmanı anlamına gelen "reformcu" olarak damgalanmışlardır (Roy 2000: 63-64).

Bütün bu olumsuz koşullar altında genelde Türkistanlılar, özelde Özbekler yerli halkın kültürel ve siyasal gelişiminde büyük bir görev üstlenecek olan eğitimli reformcu Tatarlar ile iletişim kurarlar. Onların Türkistan'daki etkin rolü önce Çarlık Rusyasını, Sovyetler devrinde de Bolşevikleri rahatsız etmiştir. Tatarlarla birlikte Ruslar ve Azerbaycanlılar sayesinde Türkistan'da ilk kez tiyatro grupları görülmeye başladığı gibi İstanbul, Kazan, Bakû ve

Bahçesaray’da basılmış gazete ve dergiler bölgeye taşınır.

Türk halkları arasında 19. yüzyılın ikinci yarısında ilk önce İslami okulların modernleştirilmesi şeklinde kendini gösteren yenilik veya yeni düşünce hareketinin başını bilindiği gibi başta Kırım Tatarı İsmail Bek Gaspıralı¹ (Gasprinskiy, 1851-1914) olmak üzere Kazan Tatarlarından Şihabeddin Mercanî (1818-1889), Abdulkayyum Nasırî (1824-1902), Hüseyin Feyzhanî (1826-1866) gibi aydınlar çekerler. Gaspıralı 1883 yılında Bahçesaray’da (Kırım) “dilde, fikirde ve işte birlik” parolasıyla düşüncelerini sadece Rusya’da değil, Türk dil ve lehçelerinin konuşulduğu ülkelerde de yayarak Türk halkları için “ortak bir dil” yaratmak amacıyla² tam 33 yıl yayın yaşamında kalan *Terciman* adlı dergiyi çıkarır. Böylelikle o, aynı zamanda eski okulları ıslah etmek amacını taşıyan, kısaca cedit (yenilik) olarak ortaya çıkan usul-i cedit (yeni yöntem) hareketinin de öncülüğünü üstlenir. Kırım, Kazan, Azerbaycan ve Türkistan’da etkisini kısa sürede gösteren bu hareketin önde gelen aydınları; yenilikçiliği ve yenileşmeyi savunduklarından ceditçiler (yenilikçiler) olarak adlandırılmaktadırlar. Bu yenilikçilik hareketi Türkistan’a 19. yüzyılın sonlarında gelmiş olmasına rağmen etkinliğini 1905 yılından sonra göstermeye başlar. Mektep ve medreseleri iyileştirmek parolasıyla başlayan hareket; zamanla basında, tiyatrodaki, edebiyatta ve siyasette de ağırlığını hissettirir. Ceditçiler, toplumun geri kalmış yönlerini eleştirmekle kalmayıp aynı zamanda feodal sistemin gericiliğine, cehalete ve hurafelere karşı mücadele başlatıp dinsel eğitim yanında modern eğitimin gerekliliğini savunurlar. Bunun gerçekleşebilmesi modern okulların açılmasına bağlıdır. Sadece okullarda verilecek olan örgün eğitimin yeterli olmadığını bilincinde olan ceditçiler, toplumun her kesimine hitap eden yaygın eğitimde ısrar ederler. Gerek bu temel düşünceleri çerçevesinde, gerekse 1905 yılında Meşrutiyet inkılabından sonra siyasette oluşan liberal ortamdan yararlanarak Çarlık Rusyasında tanınmayan basın ve düşünce özgürlüğünü savunurlar. *Terciman* dergisi öncülüğünde Tatar basını ve tiyatro gruplarının faaliyetleri sayesinde yenilikçi düşünceler Türkistan’da kısa sürede yayılmaya başlar. Ancak ülkenin konumu yüzyıllarca var olan medrese siyasetinin egemenliği nedeniyle çok farklı bir görüntü sunmaktadır. Buhara ve Semerkant gibi medreselerin çok olduğu şehirlerde ceditçiler, kadimciler olarak bilinen tutucu din adamları ile, yetkilerini onların

¹ Gaspıralı’nın Türkistan’la olan bağı konusunda bk. Nagayev 1994 ve ayrıca 1893 ve 1908 yıllarında iki kez gerçekleştirdiği Türkistan seyahati izlenimleri için bk. Akpınar 2008.

² *Umumiyy turkiyy til* (Genel Türk dili) olarak adlandırılan bu dil, dil farklılıklarını dikkate almadığından kabul görmemiş, çünkü Tatar (Kazan), Azerbaycan, Özbek (Çağatay) gazete ve dergilerinde farklı farklı sesler yükselerek her grup kendi konuşma dillerinin genel dil olmasında ısrar etmişlerdir.

dinsel yorumundan alan han ve emir gibi gelenekçilerin güçlü direnişleriyle karşılaşılır. 1909 yılında Buhara Emirliğinde cedit okulları yasaklanınca aralarında Hacı Rafî', Mirza Abduvahid, Hamidhoca Mehrî, Ahmedcan Mahdum, Osman Hoca gibi şahsiyetlerin bulunduğu Türkistanlı bazı aydınlar *Terbiye-yi etfal* (Çocuk eğitimi) derneğini kurarak modern İslami bilgileri alabilmeleri maksadıyla İstanbul'a öğrenciler gönderirler (Qosimov 2004: 207). Bu girişim Osmanlı yenilikçi hareketlerinin Türkistan'da etkili olmaya başladığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Kısacası cedit hareketi bir yandan yerli aydınların geri kalmış İslami kurumlara ve geri kalmışlığa karşı başkaldırı simgesi olurken, diğer yandan Çarlık Rusyasının saltçılığına karşı daha fazla demokrasi için savaşın simgesi hâline gelir. Karşı güçlerin yenilikçi güçler karşısında işbirliğine gitmeleri böyle doğmuştur.

Bazı Tatar aydınlarının desteğiyle Türkistanlı ceditçiler, basın yoluyla yenilikçi ve milliyetçi düşüncelerini yaymaya; modern bilimin gerekliliğini dillendirmeye; İslamiyetin, bilimi ve ilerlemeyi engellemediğini propaganda etmeye başlarlar. Tatar aydınları sadece destekle kalmazlar. Bir yandan Türkistan'ın kültürel yapılanmasına özellikle basın, eğitim ve edebiyat bilimleri alanlarında doğrudan katkı sunarlar, bir yandan da özellikle Tatar yayıncılar 1920'ye değin Türkistan basınında etkin görev üstlenirler. Etkin görev üstlenmiş Tatarlar arasında Zarif Beşirî, Nigmet Hakim, Fatih Seyfi Kazanlı gibi aydın ve yazarlar bulunmaktadır. Bu etkin görevde ve Tatarlarla işbirliği içinde hareket eden Özbek ceditçiler, emir ve hanların, ulemanın desteğiyle yüzyıllarca baskı altında tuttuğu eğitim ve öğretimden yoksun halk yığınına basın ve tiyatro yoluyla etkilemeye çalışırlar. Bu amaca hizmet için 1905 Rus devriminin hemen ardından 14 Haziran 1906 (yeni takvime göre 27 Haziran) tarihinde Taşkent'te ilk yenilikçi gazete olan *Terakkî* çıkarılır. Gazetenin editörü Kazan (İdil-Ural) Tatarlarından İsmail Abidî'dir (1880-1937). Kendisi aynı zamanda *Uluğ Türkistan* (Büyük Türkistan) gazetesinde faaliyet yürütmektedir. Gazetenin dili diğer yerel gazetelerin dili gibi Tatarca, Türkçe, Arapça sözlerin karışımından olup Özbekçeye uyumlu duruma getirilerek kullanılmış bir dildir (Abduazizova 2000: 72). Tatarların basın yoluyla Özbek edebî dilinin oluşumunda oynadığı rolü gösteren iki gazete daha bulunmaktadır. Bunlardan *Asiya* (Asya) gazetesi Tatar Ahmedcan Bektemir tarafından 1908 yılında; *Uluğ Türkistan* da Tatar Kebir Bekir başyazarlığında 1916 yılında Taşkent'te çıkarılır. Son değinilen gazetenin dili Abdulla Avlanî (1878-1934) sözleriyle (Türkistan, 24 Haziran 1924/295): "Tatar şivesinde olmasına rağmen, Özbeklerce anlaşılır, sade bir dilde yazıldığı için halkı kendine tez celbedebil[en]" (Abduazizova 2000: 188) bir dildir. Bu iki gazeteden başka 1914 yılında çıkarılan *Seda-yi Türkistan* (Türkistan'ın Sesi) gazetesinin baş

makaleleri, asıl yazarının Ubaydulla Hoca olmasına rağmen bazen Abdurauf Muzaffer adlı bir Tatar tarafından yazılır. (Abduazizova 2000: 110) Yine 1917 yılında *Şura-yı İslam* Tatar yazar Abdulbari Battal tarafından çıkarılır.³ Ayrıca 1917 yılının Şubat-Ekim ayları arasında Taşkent'te çıkan, iki yıl kadar yayın hayatında kalan *Çeyan* (Akrep) dergisi hakkında Türkistanlı Abdühamid Süleyman Çolpan (1897-1938) *Baku* gazetesinin 26 Ağustos 1920 tarihli sayısında “yarımtatar şivesinde Taşkent'te neşredilen bu hicvî derginin yazarı ve yayımcısı Halef Tolakofî Başyazarı ise İbrahim Tahirî idi.” (Abduazizova 2000: 182) bilgisine yer vermektedir.

1910 yılından sonra genel toplumsal ve siyasal konular yanında dil konusuna da el atan aydınlar, edebî dilin nasıl olması gerektiği hususunda farklı düşünceler ileri sürerler. Düşünce çatışmaları ve tartışmalarından sonra Türkistan'ın dili Özbekçe olarak adlandırılır. Nitekim yazılı Özbek piyeslerinin bu zamanlarda ortaya çıkması rastlantı değildir. Başta Tatar ve Azeri tiyatro gruplarının öncülük ettiği tiyatro girişimi, halka ulaşarak onu aydınlatmanın en kısa ve en etkili yolu olduğu için tercih edilir. Belirlenmiş dil ile kitleye ulaşan ilk eser *Pederkuş yahud okımayan balaning hali* (Baba katili veya okumayan evladın hâli) oyunu olur. Mahmudhoca Behbudî (1874-1919) tarafından 1911 yılında yazılan Özbek edebiyatının bu üç perdelik ilk piyesi 1913 yılında basılıp 1914'te Taşkent'te sahneye konulur. Oyunda, okumanın önemi vurgulanarak okumayan çocuğun baba katili bile olabileceği anlatılmaktadır. Zengin babası tarafından okutulmayan bir gencin babasını para için öldürmesi konusu etrafında gelişen oyunda yazar “gerçekte zengini öldüren ve gençleri sonsuz azabın içine iten bilgisizliktir” ana düşüncesini vermektedir.

Gerek Orta Asya halklarındaki ulusal bilincin oluşumu ve gelişimi, gerekse toplumsal ve siyasal gelişmeler ve değişimler zamanla, 1920'li yıllara değin âdeta tek bir edebî dil kullanan Türk halklarının ulusal edebî dillerinin ortaya çıkmasına yol açar. Bir başka yenilik ise uluslararası sözcüklerin Rus dili aracılığıyla gündem güne Özbek diline girmesidir. Rus işgalinden sonra Tatarların etkisi sadece Türkistan'daki tiyatro ve basın etkinliklerinde değil, kendisini ulusal dillerin gelişiminde de açıkça hissettirir. Özellikle 1905 yılından sonra Özbek basınında etkin bir rol üstlenen Tatar gazeteciler sayesinde Rusça ve bu dil aracılığıyla uluslararası sözcükler Özbek diline girmeye başlar. Bu türden sözcüklerden bazıları şunlardır: *advakat* <адвокат “avukat”, *aflser* <офицер “subay”, *starşi* <старши “eski, yaşlı”, *sklad* <склад “ambar”, *iştrafi* <интраф “ceza”, *turudavay* <трудоваой “emekçi”, *syaz* <съезд

³ Türkistan'de çıkan gazete ve dergiler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bennigsen et Lemercier-Quelquejey 1964 ve Abduazizova 2000.

“kongre”, *ancrnay* <ннженер “mühendis”, *turippa* <труппа “topluluk, grup”, *rot* <рота “rota”, *ehran* <охрана “koruma, muhafaza”, *felat* <палата “koğuş, meclis, oda”, *kvartir* <квартира “ev”. (Borovkov 1940: 23-24) Bundan başka Özbekçenin edebî dil olarak gelişiminde de Tatar “dil özleştirme”sinin önemli bir etkisi olduğu (Baldauf: 1993: 44) öteden beri bilinmektedir. Özbek dilinin gelişiminde Tatar etkin rolünden ancak 1920’li yılların ortasında kurtulabilmek mümkün olur. (Baldauf: 1993: 27) Tatarcanın “özleşme”de oynadığı rol “Pantürkçülük”ten kurtulmanın gerekliliği gündeme geldiğinde etkisini yitirmeye başlar.

Özbek edebiyatına *Ütkan künlar* (Geçmiş Günler) ile *Mehrobdan çayon* (Mihraptaki Akrep) adlı iki tarihsel roman kazandırarak bu türün Türkistan’daki ilk temsilcisi olan Abdulla Qodiriy (1894-1938), Tatarların çıkardığı gazeteleri okuma ve dükkana gelen aydınlarla tanışma fırsatını bulur. Kendisi bunu şu ifadelerle dile getirir.

Bu sıralarda pazar vasıtasıyla Tatarların çıkardığı gazeteleri okuyup, dünyada gazete denen nesnenin varlığına tanık oldum. 1913 yılında Özbekçe Seda-yi Türkistan, Samarkand, Ayna gazeteleri çıkmaya başlayınca, bende bunlara bir şeyler yazıp verme fikri uyandı. 1916 yılında Tatar yazarların çıkardığı hikaye ve romanları takliden Cuvanbaz (Oğlan) adlı küçük hikayeyi yazdıktan sonra yayımcı bulamadığından, kendim yayımladım.⁴

Qodiriy’nin Tatarlarla olan münasebeti bununla sınırlı değildir. O, 1928 yılında Tatar bilim adamı *Abdulla Şunasî*’nin ortaokullar için hazırladığı üç bölümden ibaret *Fizika kursu* (Fizik kitabı) ders kitabını da Özbekçeye aktarır. 11 Kasım 1919 tarihli *İştirakiyun* (Sosyalistler) gazetesindeki *Bizda teatru işining borishi*⁵ (Bizde tiyatronun gelişi) başlıklı yazısında Türkistan’da tiyatro tarihini ele alır.

1912 yılından önce Türkistan’da Tatar kardeşler tarafından tiyatro oyunları olmasına rağmen bizim yaşamımızdan çok uzak ruhtaki eserler olduğundan gençlerimizi kendine fazla çekememiş, daha doğrusu o zamanlar Türkistan gençleri sayıca az olmakla birlikte şiirsel eserlerden

⁴ İfadelerin Özbekçe harfçevrimi şöyledir: *Şu miyonalarda bozor vositasi bilan tatarlardan çiqadirğon gazetalarni üqib, dunyoda gazeta degan gap borliğığa imon keltirdim. 1913 yilda üzbekçe ‘Sadoi Turkiston’, ‘Samarqand’, ‘Oyna’ gazetalari çiqar boşloğoc, menda şularğa gap yozib yuriş fikri uyğondi. [...] Yana şu yilda [1916] tatarlarda çiqib turğon hikoya va rumonlarga taqlidan ‘Cuvonboz’ otliq hikoyaçani yozib, noşr topilmağonidan, üzim naşr qilib yubordim. Abdulla Qodiriy’nin 15 Haziran 1926 tarihinde mahkemeye sunduğu otobiyografisinden (hepsi için bk. Qodiriy 1969: 205-209).*

⁵ Sonraki basımı için bk. Qodiriy 1969: 163-165.

*de uzak durmuşlardır.*⁶

1917 yılına değin Türkistan'da süren bu etkinlik, 1918 yılından sonra tiyatronun değişik türlerindeki eserlerin yazılmasıyla renkli bir görünüm, başka bir çehre kazanır.

Türkistanlı reformcuların 1917 yılına kadar kullandığı yazıyı değiştirme niyet ve girişimleri olmadığı, o devirdeki yazılarından anlaşılmaktadır. Ancak 1916 yılında dönemin dilcilerinden Aşurali Zahirî (1885-1937) *İmlâ* adlı yazım kılavuzunda Tatarları örnek alarak "hâ-yi resmiye"yi (hâ-yi hevvez, güzel he: ♪) Türkistan yazımına dahil ederek yenilik tartışmasının başlamasına öncülük eder (Baldauf 1993: 704). 1917 Ekim devriminden sonra toplumsal ve siyasal değişimler kendisini dilde de gösterir. Özellikle 1920'li yıllarda yaşanan yoğun tartışmalardan sonra çok önemli değişikliklere gidilir. Bu değişikliklerden biri Arap harflerinde yapılan yeniliktir.

1919 yılında Taşkent'te Abdurauf Fitrat tarafından kurulan *Çiğatay gurungi* (Çağatay grubu) adındaki dil, edebiyat ve kültür derneği (1922 yılında kapatılır) Orta Asya'da Çağataycanın hakim dil kılınmasını savunmakla kalmaz, alfabedeki harfleri yetersiz görerek 5 ünlü ile "kısa ya" olmak üzere 6 ünlünün daha ilave edilmesi gerektiği fikrini de ileri sürer. Bu durum aynı yıl içinde Kazan'da gerçekleştirilen İmla Konferansında gündeme gelen Galimcan İbrahim'in 6 ünlü harf önerisini hatırlatmaktadır (Baldauf 1993: 189). 6 ünlü önerisi, Türkistan'da 1920 yılında gerçekleştirilen Birinci Eğitim Kurultayında (*1-nci Maorif Quriltoyi*) kabul edilir. Böylelikle ilk defa Latin harfleri gündeme gelmekle birlikte Tatar alfabesindeki gibi reforme edilmiş Arap harflerine dayanan bir alfabenin (Baldauf 1993: 704) gerekli olduğuna vurgu yapılır. Bu yıllara kadar dildeki tartışmalar genelde Çağatay Türkçesi, Güney Türkçesi (Osmanlı ve Azeri) ve Kuzey Türkçesi (Tatar ve Başkurt) olmak üzere üç taraftar grubu arasında yaşanmaktaydı. Ancak gazete ve dergilerde savunulan görüşe uygun dili tercih etmiş olmalarına rağmen Kazan Tatarcasında yaşanan reformun etkisi baskın gelir. 1921 yılında *Çiğatay gurungi*'nin etkin üyelerinden Maşrik Yunus Elbek'in (1898-1938) *Yozuv yüllari* (Yazma yolları) adlı kitabı ilk yazım kılavuzu olma özelliğini kazanır (Eltazarov 2006: 28-32). Aynı yıl içinde Taşkent'te gerçekleştirilen Birinci Dil ve İmla Kurultayında (*1921 yil yanvarda bo'lgan birinçi o'lka o'zbek til va imlo quriltoyi*) kabul

⁶ Özbekçe harfçevrimli biçimiyle: *1912 yildan ilgari Turkistonda tatar qarindoşlar tarafidan teatru üyinlari bülüb tursa ham, tabiiy bizim turmuşimizdan çetdarog bir ruhdagi asarlar ülduqdan yerli yoşlarni u daracada üziga calb eta olmagan, tüğrisi – ul vaqtda Turkiston yoşlari cuda oz va şu nisbatta şe'riy asarlardan yiroq masofada turarlar edi.* Qodiriy 1969: 163.

gören görüşün eklediği 6 ünlü harf şunlardır:

Islah edilen harfler	Eski yazıda	Kiril ve yeni yazıda	Türkçe karşılığı
نه	ا	a - a	e
نا	أ	o - o	a
نۇ	او	y - u	u, ü
نو	او	ŷ - o'	o, ö
نى	اى	и - i	i
د	اى	э - e	e (è)

Bunu анда (anda) “onda, orada” yerine обод (obod) “abat, bayındır” yerine ئوتار (ütar) “geçecek” yerine ئوچون (uçun) “için” yerine ايتىك (etik) “atik” yerine ئىش (iş) “iş, çalışma” yerine ئىش (iş) örnekleri (Cumaniozov 1989: 170-171) gösterilebilir.

Birinci kurultayın geneli kapsamaması birtakım tartışmalara neden olduktan iki yıl sonra (1923) Buhara’da gerçekleştirilen kurultayda Tatarlarda olduğu gibi Arap alfabesi reforme edilerek (Baldauf 1993: 704) 25 harften (ف، ق، ك، ل، م، ن، و، ه، ي، ئ، ب، پ، ت، ج، چ، خ، د، ر، ز، ر، س، ش، غ، ص، ض، ظ، ط، ع، ح، ث، س) oluşan yeni Özbek alfabesi kabul edilir. 1929 yılına kadar yürürlükte kalan yeni alfabe ve yazım kuralları Türkistan Cumhuriyeti Eğitim Komiserliği tarafından 18 Ekim 1923 tarihinde onaylanır (Eltazarov 2006: 32). Alfabeden çıkarılan harfler (د، ص، ض، ظ، ط، ع، ح، ث، س) yerine uygun gelen harfler (sad) ve (peltek se) harfleri yerine (sin) harfi; (za), (zad), (zal) harfleri yerine (ze); (ta) yerine (te) kullanılmaya başlanır. Bu kullanımları ثابت (sobit) “sabit” yerine زاکير (zokir) “zikreden” yerine صابر (sobir) “sabırlı” yerine طاقت (toqat) “takat” yerine ضربه (zarba) “darbe” gibi örneklerde (Cumaniozov 1989: 170) görmek mümkündür. Söz konusu değişiklikleri biraz belirginleştirmek amacıyla aşağıya, Abdulla Qodiriy’nin 1928 yılında tamamladığı *Mehrobdan çayon* romanının birinci bölümünden bir parça alınmıştır.

1923 yılında Arap yazısının değiştirilerek Özbek fonolojisine uyarlanmasıyla ortaya çıkan yazı, yerini 1929/30 (Tatarca için 1927) eğitim ve öğretim yılında Latin harflerine bırakır. Latin alfabesi de 1940 yılında (Tatarlarda 1939) Ruslaştırmayı hızlandırması amacıyla Kiril alfabesiyle değiştirilir.⁷

Tatar dilinin Özbekçedeki biçimbilgisel (morfolojik) etkisini belirlemek zor olmasına karşın özellikle Tatarların basında etkin oldukları dönemde kendini gösterir. Ancak Türk dillerinin sondan eklemeli olmaları özelliği asla gözden uzakta tutulmamalıdır. Bundan dolayı bunları Tatarcanın etkisiyle oluşmuş olarak görmek yerine belki de gazete ve dergilerdeki yazılarda görülen Tatarca unsurlar olarak adlandırmak gerekmektedir. Az da olsa bazı örnekler şunlardır: kesinlik bildiren geniş (hozirgi-kelasi) zaman ekinin 3. tekil kişisi -*adi/-maydi* (örneğin *yozadi/yozmaydi* “yazar/yazmaz”, *aytadi/aytmaydi* “söyler/söylemez” gibi) yerine -*a/-miy* biçimi (*poçta yūri almiy* “posta ilerlemiyor”, *qattiq uruş bara* “şiddetli savaş oluyor”, *körüb bolmiy* “görmemek olanaksız” gibi). Ayrıca aslında sıfat yapan ekler olan, ancak daha sonra ad yapım ekine dönüşen -*giç* ve -*ma* yapım ekleri (Baldauf: 1993: 32-36) de Tatarcaya özgü olabilir: *bosqıç* “aşama”, *qirğiç* “rende”, *uçqıç* “uçak”, *qısqıç* “kıskaç, yengeç”, *tutqıç* “kulp, kıskaç”, *kuldirgiç* “gamze”, *ütkezgiç* “iletken”, *kürsatkiç* “dizin”, *ayırma* “fark, bölü”, *büğma* “difteri”, *kengasma* “idare, yönetim”, *birikma* “çözelti”, *gazlama* “kumaş”, *dimlama* “buğulama”, *tenglama* “denklem”, *camğarma* “vakıf, fon”, *isitma* “sıtma” gibi (Abdurahmonov 1975: 254-255). Genellikle terim yapan ekler büyük olasılıkla 1920’li yıllarda sürdürülen dilde özleştirme, arındırma girişimlerinin bir sonucu olmalıdır. Söz konusu olan -*ma* morfemi de Osmanlıcanın etkisiyle Tatarcaya geçmiş olmalıdır (Baldauf: 1993: 35). Bu durum yeni sözcük yapma ihtiyacından doğmuştur.

Çağataycada *közlegüçi* “gözleyen”, *alğuçı* “alıcı”, *oquğuçı* “okuyan”, *tinglagüçi* “dinleyen” (Abdurahmonov 1973: 65) gibi sözcüklerde görülen -*ğuçı/-güçi* eki günümüz Özbekçesinde *sotuvçi* “satıcı”, *yozuvçi* “yazar”, *üqituvçi* “öğretmen”, *üquvçi* “öğrenci” örneklerinde olduğu gibi -*uvçi* biçiminde görülmektedir. Bu değişim Tatar dilinin etkisiyle hızlanmış olmalıdır.

⁷ Bu değişimler durmak bilmeden günümüze değin devam etmiştir. Sovyetler Birliğinin dağılmasının hemen ardından bağımsızlığını ilan eden ülkelerden biri konumundaki Özbekistan, bağımsızlığını dilde de gerçekleştirmek amacıyla parlamentonun 2 Eylül 1993 tarihli kararıyla yeniden Latin alfabesine geçme kararı alır. Bu karara göre Kiril harfleri terk edilerek yerine İngilizce bilgisayar klavyesinin kullanımını kolaylaştıracak Latin harfli alfabeye geçilecektir. Ancak bu karar hemen uygulanmayacak kademeli olarak uygulanacaktır. Hâli hazırda aşağıda gösterilmiş olan iki alfabe (Kiril ve Latin) birlikte kullanılırken 1 Eylül 2005 tarihinden bu yana Latin harflerinin kullanımı ağırlık kazanmıştır.

Tatarcadaki yazuvçı *bala* “yazan çocuk”, *satuvçı yégét* “satıcı delikanlı”, *korıç koyuvçı éşcé* “demir döken işçi” (Öner 1998: 226), *ara bozuvçı* “arabozan”, *çağuvçı* “muhabir”, *oçuvçı* “pilot”, *öy basuvçı* “hırsız” gibi örnekler Özbekçede de görülmektedir. Bunun Tatarcanın etkisiyle olduğu yargısına Yeni Uygurcada söz konusu ekin varlığını hâlâ koruması göstermektedir: *atkuçı* “pamuk atıcısı”, *küzetküçi* “gözetleyici, bekçi”, *énikliğuçı* “belirten”, *oqutğuçı* “öğretmen”, *ezgüçi* “ezici, zalim”, *tekşürgüçi* “araştırmacı”, *körgüçi* “gören, şahit”, *toldurğuçı* “tamlayıcı” (Öztürk 1994: 42), *bu caylarda sen söyğüçi bahar bar* “bu yerlerde senin sevdiğin bahar var”, *U. tebietniñ kişini sihirligüçi acayip camaliga zoqlinip qaraytti* “O tabiatın kişiyi büyüleyici acayip cemaline zevklenerek bakıyordu” (Öztürk 1994: 105).

Az olmasına karşın bazı sözcükler Tatarca yapılarını korumaktadır: *alpavut* “feodal”, *uram* “sokak”, *taba* “-a/-e doğru”, *uyuşma* “teşkilat, birlik”, *eskartma* “hatırlatma”, *üzak* “merkez” (Baldauf 1993: 36-41). Ayrıca Tatarlar tarafından çıkarılan *Uluğ Türkistan*’da Tatar dilinden oldukça çok örnek karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Özbekçe *qanday* yerine *nindey* “ne gibi, nasıl”, *uruş* yerine *süğış* “savaş”, *türt* yerine *dürt* “dört”, *kerak emas* yerine *lazim tügel* “gerekmez, lazım değil”, *şunday bülse-da* yerine *şulayda bolsa* (=şulay bülse da) “böyle olsa da”, *yeriga* yerine *urnine* “yerine”, *qollariga* yerine *kullarina* “ellerine”, *bu kungaça* yerine *bu künge çaqli* “bu güne kadar”, *cuda oğir ahvol* yerine *bek ağır ahval* “pek ağır ahval” (Borovkov 1940: 50-51). Bütün bu örnekler dışında yine Tatarların etkin olduğu *Seda-yi Türkistan* gazetesinden aşağıya alınan örneklerdeki kuruluşlar da Tatar dilinin özelliklerini yansıtmaktadır: *gazite oquy turğan her ademga ma’lum* “gazete okuyan her insana malum”, *şehadetname berilmiy, berilse hem hukümet qabul qilmiy...* “diploma verilmiyor, verilse de hükümet kabul etmiyor...”, *ne uçun ibret almıymiz, xatirimizge kelturmiymiz* “niçin ibret almıyoruz, hatırımıza getirmiyoruz”, *bizim turkistan* “bizim Türkistan”, *çetdinler işlerin qariturğan dipartamenti* “yabancılar[ın işlerine bakan] bölüm[ü]”, *qolında bar materiyallar* “elindeki materyaller”, *be’zileri şul qlasnilikni ozlerine kasib ittihad qilmişlar, be’zileri дума meclislerine yurmakke oz işlerin boşalmiylar* “bazıları şu sınıfılığı kendilerine iş edinmişler, bazıları [ise] дума meclislerine gitmek için kendi çalışmalarında zaman bulamazlar”, *cirlavçi xanim* “şarkıcı kadın”; *Taraqçıy* gazetesinde: *ademlerning çağırılıvlari uçun...* “insanların çağırılışları için...”, *devlet dumasındağı* “devlet dumasındaki”, *işçiler qizil bayraq ile maskavaski uramda yurdiler* “işçiler kızıl bayrak ile Moskova caddesinde yürüdüler”, *uram vagun* “tramvay”, *tramvaylar uram temir yollari işçilari* “tramvaylar sokak demir yolları işçileri” (Borovkov 1940: 21-22).

Tatarların etkin rolü sadece Tatarcaya özgü sözcüklerde kendini

göstermemekte, aynı zamanda Arapça sözcüklerde de göstermektedir. Rusçadan gelen yeni sözcüklere karşılık olarak bazı Tatarlar tarafından Arapça sözcükler önerilir: *идея* (*ideya*) yerine *ruh* “düşünce, ülkü”, *отрицательная реакция* (*otritsatel’niya reaksiya*) yerine *manfi reaksiya* ve *manfi harakat* “olumsuz reaksiyon ve olumsuz tepki”, *надстройка* (*nadstroyka*) yerine *mafkura* “yükseltme”, *революция* (*revolyutsiya*) yerine *inqilob* ve *üzgariş* “devrim” (günümüzde “değişim” anlamında), *переворот* (*perevorot*) yerine *inqilob* “devrim, devirme” (Baldaufi 1993: 41-44).

Sonuç

Sonuç olarak denebilir ki Çarlık Rusyasının 19. yüzyılın ikinci yarısından 1917 yılına kadar devam eden Orta Asya’daki sömürgecilik devrinde Tatar aydınları öncülüğünde başlayan yenileşme hareketi Özbeklerin toplumsal, kültürel ve siyasal yapısında etkili olduğu gibi Özbek edebî dilinin oluşumunda da önemli rol oynamıştır. Tatar dilindeki yenilikler kısa süre içinde Özbeklerde etkisini göstermiş, Özbek dili uluslararası sözcüklerle tanışmıştır. Tatar aydınlarının gazete ve dergilerdeki yazıları sayesinde kendi dillerine özgü unsurlar daha geniş kitleye ulaşarak Özbek dilinde yer edinmiştir. Kısacası Özbekçe 1920’li yılların ortalarına kadar Tatar dilinin etkisinden kurtulamamıştır.

KAYNAKLAR

- ABDUAZIZOVA, Nazira Abdumacidovna, *Turkiston matbuoti tarixi (1870-1917)*, Toşkent 2000.
- ABDURAHMONOV, Ğ. - Ş. Şukurov, *Ўzbek tilining tarixiy grammatikasi*, Toşkent 1973.
- ABDURAHMONOV, Ğ. A., Ş. Ş. Şoabdurahmonov, A. P. Hociyev, *Ўzbek tili grammatikasi I, Morfologiya*, Toşkent 1975.
- AKPINAR, Yavuz (Haz.), İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri 3 (Dil Edebiyat Seyahat Yazıları), İstanbul 2008.
- ANDİCAN, Ahad, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul 2003.
- BALDAUF, Ingeborg, "Tatarismus in Mittelasien – Das tatarische Vorbild in der Entwicklung der uzbekischen Sprache", Jens Peter Laut u. Klaus Röhrborn (Hrsg.), *Sprach- und Kulturkontakte der türkischen Völker*, Wiesbaden 1993, s. 13-49.
- BALDAUF, Ingeborg, *Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland- und Sowjettürken (1850-1937): Ein Symptom ideengeschichtlicher und kulturpolitischer Entwicklungen*, Budapest 1993.
- BENNINGSSEN, Alexandre et Chantal LEMERCIER-QUELQUEJAY, *La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920*, Paris-La Haye 1964.
- BOROVKOV, A. K., *Uzbekskiy literaturniy yazık v period 1905-1917 gg.*, Taşkent 1940.
- CUMANIYOZOV, Rahimboy, *Eski uezbek yozuvi*, Toşkent 1989.
- ELTAZAROV, Jo'liboy, *O'zbekistonda 20-Asrda Amalga Oshirilgan Yozuv va Imlo Islotlari Tarixidan (Sotsiolingvistik Tahlil)*, Toşkent 2006.
- NAGAYEV, Safer, "Dilde, Fikirde, İşte Birlik (Gaspıralı ve Türkistan)", *Kardaş Edebiyatlar* (Akt. Bayram Orak), 26, Ocak-Mart 1994, s. 8-14.
- ÖNER, Mustafa, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak, Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Gramer)*, Ankara 1998.
- ÖZTÜRK, Rıdvan, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara 1994.
- QODIRIY, Abdulla, *Kiçik asarlar*, Toşkent 1969.
- QODIRIY, Abdulla, *Mehrobdan chayon*, Toshkent 2004.

QOSIMOV, Begali, Şarif YUSUPOV, Uluĝbek DOLIMOV vd., *Milliy uyĝoniş davri ũzbek adabiyoti*, Toşkent 2004.

ROY, Olivier, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Ediliş i* (Çev. Mehmet Moralı), İstanbul 2000.